

О. Б. Іванкова-Стецюк, Г. П. Селещук

Самоорганізація українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: соціально- економічний аспект

Присвячена розгляду популярних соціально-економічних практик сучасних українських трудових мігрантів. Аналіз практик здійснюється у вимірах соціокультурних орієнтацій мігрантів. Оцінюються установки мігрантів на патерналізм vs самоорганізація. Підкреслюється амбівалентність установок українських трудових мігрантів у вимірі локусу контролю.

Ключові слова: трудові мігранти, соціально-економічні практики, соціокультурні орієнтації.

Постановка проблеми. Поширеність тих чи інших соціальних практик в суспільстві визначається, серед іншого, соціокультурними орієнтаціями індивідів. Сказане в повній мірі стосується і тих наших співвітчизників, які в силу обставин виявились втягнутими в процеси трудової міграції.

Одним із факторів, який може впливати на характер міграційних процесів, є настанова мігрантів на самоорганізацію, а отже, на пошук нових життєвих перспектив та можливостей саморозвитку. Водночас мігрант може мати настанову на патерналізм, очікуючи, що держава здійснюватиме опіку над його добробутом. На жаль, настанови українських трудових мігрантів (самоорганізація vs патерналізм) сьогодні зазвичай перебувають практично поза соціальним та науковим дискурсами. Це створює труднощі у виробленні цілісної системи знань про складне і багатомірне явище міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен самоорганізації зазвичай розглядається в рамках синергетики (теорії самоорганізації). Акцент тут робиться на принципах побудови організації, її утворенні, розвитку і самовдосконаленні (І. Пригожин, І. Стенгер) в контексті інтерпретаційних можливостей синергетики (Л. Бевзенко). Патерналізм як особливий вид соціальних відносин є також достатньо вивченим (Дж. С. Міль, Г. Дворкін, Дж. Файнберг, С. Ф. Шрам); зокрема, у вітчизняній соціології є дослідженими особливості його включення до різних контекстів сьогочасного суспільства (В. Сусак). Однак, незважаючи на зазначений доробок, настанови «самоорганізація vs патерналізм» майже не розглядаються у міграційному контексті. А між тим, аналіз соціокультурних орієнтацій мігрантів у вимірі локусу контролю може не лише дати змогу прослідкувати за процесами самоорганізації, що мають місце в

© О. Б. Іванкова-Стецюк, Г. П. Селещук, 2013.

сучасному українському суспільстві / виявити стійкість патерналізму як атрибуту традиційного суспільства, але й пояснити популярність тих чи інших соціально-економічних практик сучасних мігрантів, а відтак – допомогти у виборі та обґрунтуванні стратегій, скерованих на актуалізацію міграційного потенціалу України.

Сучасне соціальне знання про соціокультурні орієнтації українських трудових мігрантів не відповідає потребам сучасного українського суспільства, яке намагається об'єктивувати оцінку складного феномена української міграції та віднайти дієві відповіді на її виклики.

З огляду на вище сказане, *мету* даної публікації вбачаємо в оцінюванні соціокультурних настанов українських трудових мігрантів у вимірах локусу контролю (настанови на патерналізм на протигагу самоорганізації), які визначають характер їх соціально-економічних практик. Для реалізації даної мети маємо намір здійснити вторинний аналіз емпіричної бази, сформованої в результаті роботи авторів публікації у низці міжнародних науково-практичних проектах міграційної тематики [2; 5; 8; 12]. Основу бази становлять близько 60-ти напівструктурованих індивідуальних та 5-ти фокус-групових інтерв'ю, проведених в середовищах українських трудових мігрантів в Україні та за кордоном. Схема їх аналізу була розроблена в рамках участі авторів у виконанні дослідницької теми Інституту регіональних досліджень НАН України «Самоорганізація українських мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: соціально-економічний аспект» у 2012 р.

Виклад основного матеріалу. Для початку нагадаємо, що згідно прийнятої на даний момент типології патерналізму, одним із його різновидів є економічний патерналізм, під яким розуміють гарантування державою або приватним роботодавцем робочих місць підлеглих їм працівників, а також забезпечення відповідного рівня їхнього матеріального достатку та добробуту; у разі економічної самоорганізації такі гарантії індивідуум забезпечує собі сам [11, с. 64-72]. З поняттям економічного патерналізму та альтернативній йому економічній самоорганізації тісно пов'язані питання вибору тієї чи іншої моделі соціальної політики – пасивної (підтримка платоспроможності населення за рахунок централізованих виплат) та активної (створення економічних можливостей заробляти необхідні кошти для забезпечення потреб індивіда) [10, с. 57].

Гіпотетично, трудовий мігрант є «самоорганізованою» особистістю, здатним на дії, скерованим на самозабезпечення своїх потреб. Його можна охарактеризувати як інтернала – типу особистості, життєві очікування якої (на відміну від узалежного від зовнішніх обставин екстернала) визначаються власними візіями саморозвитку та чіткими проринковими орієнтаціями [1, с. 217-228]. І справді, маємо в своєму розпорядженні

достатньо свідчень, сукупність яких демонструє тенденцію до поширення соціально-економічних практик, які бачаться як результат відмови мігранта від патерналізму на користь самоорганізації на тлі розпаду соціалістичної, командно-адміністративної економіки в посттоталітарному соціальному просторі та неготовності державних структур до випрацювання оптимальних управлінських рішень на ринку праці [6, с. 190]. При цьому важливу роль у самоорганізованій соціально-економічній активності мігрантів відіграють так звані «мережі самодопомоги». Даний термін ввів у науковий обіг Ф. Фрату, виділивши такі ролі мереж самодопомоги: формування поведінкових моделей, що заохочують підприємницькі проекти; підготовка до бізнес-активностей через участь у подібних бізнес-проектах інших мігрантів; фінансова підтримка інших учасників мережі; репутація як позитивний сигнал; джерело працівників та клієнтів; бізнес-поради та бізнес-контакти [13, с. 5-29].

У визначеному контексті виділимо такі типові самоорганізаційні соціально-економічні практики, поширені в середовищах українських трудових мігрантів – як в еміграційному, так і в рееміграційному контекстах.

1. Конструювання емігрантами осередків українства за кордоном шляхом розбудови «українського» бізнесу («українські» ресторани, кафе, магазини тощо). Зазвичай йдеться про тих емігрантів, для яких актуальною моделлю інтеграції в домінуючий соціум нового перебування є «Діаспора» (така модель передбачає прагнення індивіда стати повноправним членом «іншого» соціуму і, водночас, бажання зберегти свою власну соціокультурну ідентичність) [4, с. 243].

Типовий випадок:

Н., жін., має досвід трудової міграції до Чехії.

Н. – молода жінка, родом із Західної України. На момент виїзду за кордон навчалась на передостанньому курсі технічного вищого навчального закладу на платному відділенні. Перспектива подальшого навчання була проблематична: родина мала фінансові борги. Відтак було прийнято рішення про виїзд за кордон на заробітки. Країною трудової міграції було обрано Чехію. На перших порах Н. працювала посудомийкою в ресторані; з часом його власник запропонував дівчині освоювати професію кухаря. Через певний період часу Н. пристала на пропозицію вихідця з України відкрити власну справу. Бізнес виявився успішним, партнерам вдалося його розширити і стати співвласниками одного із ресторанів у Празі. Організація ресторанного бізнесу Н. та її партнери має специфіку: ресторан зорієнтовано на клієнтів-представників української діаспори у Празі. Це виявляється в таких моментах: українська кухня; виконання рестораном функцій українського культурного центру (тут відбуваються українські вечори, відзначаються

традиційні українські свята); особливості підбору персоналу (перевага надається вихідцям з України). У формуванні ресторану як українського осередку бачить Н. розвиток свого бізнесу, а саме, у формуванні постійної клієнтури з числа вихідців з України з перспективою утворення українського товариства; у широкому рекламуванні ресторану як українського осередку у Празі; наданні ресторану додаткової функції «української читальні» (розповсюдження українських видань). В такий спосіб дівчина планує згуртувати своїх земляків за кордоном [3, с. 165-166].

2. Об'єднання стартових капіталів колишніх емігрантів для організації власного бізнесу в Україні. Позаяк українські трудові емігранти зазвичай працюють на малокваліфікованих, т. зв. «емігрантських» роботах [14, с. 40-51], бачиться цілком закономірним, що їм важко узгодити свою соціально-економічну поведінку з «настановами» Євросоюзу на інтернаціоналізацію економіки і впровадження таких моделей міграційної політики, які заохочують тимчасові міграції кваліфікованих працівників для набуття останніми європейського досвіду та впровадження його після повернення на батьківщину [12]. Тож самоорганізаційні економічні практики реемігрантів, які передбачають створення власного бізнесу з використанням знань, умінь та навичок, отриманих за кордоном, є мало поширеними. Натомість більш актуальними є соціально-економічні практики співпраці колишніх мігрантів, зорієнтованих на самозайнятність.

Типовий випадок:

Б., чол., має довід трудової міграції в Італію

Б. – виходець з села. Закінчив школу, потім – технікум; працював на будові, в облвиконкомі, в магазині. Свого часу позичив гроші на будівництво хати. Зароблених в магазині грошей не вистачало на повернення боргу. У віці 37 років був змушений на два з половиною роки виїхати в Італію на заробітки. В період перебування за кордоном Б. був основним годувальником сім'ї; крім того, частина грошей йшла спочатку на погашення боргу, потім – на накопичувальний рахунок (для відкриття власної справи в Україні). Коли Б. повернув позичені гроші і заробив необхідну для відкриття власної справи суму, одразу вирішив повертатися, тому що не міг більше жити без сім'ї. Б. зустріли друзі, які на нього чекали, щоб організувати спільний автосервіс. Тепер Б. є його співвласником. Задоволений, що працює на себе, а не на «чужого» італійця. Певнений у тому, що якщо людина може дати собі раду в Україні, то їй нема чого працювати на чужині.

3. Самостійні пошуки роботи як самоорганізаційна соціально-економічна практика. Після повернення в Україну реемігранту не доводиться особливо розраховувати на допомогу центрів зайнятості та інших соці-

альних служб у працевлаштуванні. Тож він змушений вдаватися до практик, які передбачають самостійний хаотичний пошук роботи, без урахування базової освіти мігранта, його досвіду діяльності, рівня кваліфікації тощо.

Типовий випадок:

Л., жін., має досвід трудової міграції до Італії.

Л. має вищу педагогічну освіту, працювала вихователем двадцять років. Є чоловік, двоє дорослих дітей. Коли Л. приймала рішення про виїзд за кордон, матеріальне становище сім'ї було незадовільним. Л. отримувала низьку зарплату, а чоловікові два роки не виплачувалася заробітна плата. Л. поїхала в Італію до сестри, яка вже перебувала там на заробітках. Роботу в сім'ї за допомогою сестри знайшла одразу і пропрацювала там весь час, що була за кордоном. Через півтора року повернулася додому, а ще через півроку поїхала на заробітки знову, пробула менше року, і повернулася уже остаточно. З пошуками роботи в Україні спочатку не складалося. Л. зіштовхнулася з тим, що в сорок років знайти роботу дуже важко: їй відмовляли навіть у праці посудомийки. Зрештою, через знайомих, з якими познайомилася на заробітках, знайшла роботу по догляду за старою жінкою, а з часом влаштувалася гувернанткою. Їхати за кордон Л. більше не збирається. Втім, не забороняє цього робити старшому синові, який має такі плани, бо вважає, що син має відчуті гроші легко не заробляються.

Водночас в нашій базі є досить багато свідчень, які демонструють виразні патерналістські настанови мігрантів. Ці настанови формувалися не один рік життя та праці в умовах радянського суспільства, яке не заохочувало самоорганізаційних настанов своїх громадян, регламентуючи їх діяльність. Самоорганізаційні настанови мігрантів також бувають заблоковані через складний досвід життя в умовах становлення ринкових відносин в Україні в 1990-х, зокрема, через пережитий страх розплатитися за розбудову власного бізнесу не лише втратою грошей чи майна, але й свободою та навіть життям: «Коли стикнулася з неправдою, коли тебе можуть навіть посадити в тюрму, коли тобі органи, які є органами правосуддя, говорять, що хто платить гроші, той замовляє музику – ви розумієте [...]. Коли тобі пришивають статтю [...]. Був період тяжкий [...]. Я навіть боялася переходити через дорогу» (М., жін., досвід трудової міграції в Іспанію). Крім того, будучи звиклими поклататися на «інших» в питаннях працевлаштування, українські мігранти екстраполюють свій досвід і на теперішню ситуацію, розраховуючи як на «добрих» працедавців за кордоном, так і вирішення «кимось» їх проблем в Україні: «Іспанці дуже багато допомогли [...]. Вони нам дають роботу, дають можливість заробити, дають можливість підтримати наші сім'ї [...]. Іспанці є добрі люди» (Д., жін., досвід трудової міграції до Іспанії); «Я не проти бути в

Україні, нехай щось роблять наші» (Е., жін., досвід трудової міграції до Польщі); «Хочеться на Україну, звісно. Але якщо зміниться ситуація» (К., чол., досвід трудової міграції до Італії).

Певним проявом патерналістських настанов мігрантів можна вважати і такі соціально-економічні практики, які забезпечують (хоча б частково) від ризиків невилати заробітної плати та / або невмотивованого звільнення з роботи. Йдеться про офіційне працевлаштування, в ідеалі – про роботу на підприємстві. Однак, такі практики є не можуть бути масовими серед мігрантів, хоча б тому, що на таку роботу можуть претендувати лише працівники високої кваліфікації, зазвичай із знанням мови країни перебування: «Економіст. Фінанси та кредит за освітою. Працював на державній роботі в Іспанії» (В., чол., досвід трудової міграції в Іспанію); «Я за фахом юрист [...]. Вирішив поїхати за кордон на заробітки [...]. Влаштувався на роботу в автосалон» (Т., чол. досвід трудової міграції в Італію). Те ж саме стосується і ситуації рееміграції, коли кваліфікованого працівника можуть запросити на офіційну роботу за колишнім місцем праці, особливо, якщо його відсутність була не тривалою в часі: «Чому я повернулась? Вийшло так, що приїхали із Києва представники, вони взяли наш цех в свої руки, і знову почали відновлювати виробництво [...]. Вони подзвонили до дітей, дізналися, що мене нема [...]. Сказали, що хай мама приїжджає [...]. Тому що так вийшло, що [...] із тих, хто знав технологію виробництва, залишилися із керівного [складу] тільки я. І тому вони почали так агітувати [...]. Приїхала над ранком[...]. Зразу на другий день мені передзвонили, що вже приходьте [...], треба вирішувати, бо ми повинні почати роботу» (А., жін., має досвід трудової міграції до Італії).

Наявність у нашій емпіричній базі свідчень, які вказують як на наявність патерналістських настанов в свідомості українських трудових мігрантів, так і на їх самоорганізаційні орієнтації, дають підстави до висунення гіпотези про амбівалентність соціокультурних настанов мігрантів у вимірі локусу контролю. Понад те, що трудова міграція є специфічною формою економічної самоорганізації, такою її вважати беззастережно не дозволяють поширені в емігрантському середовищі форми соціально-економічної поведінки, що передбачають низький рівень самоорганізації, підпорядкований логіці подвійного структурування [7, с. 125]. Йдеться про орієнтацію на пошук нових можливостей, з одного боку, та дотримання «узвичаєних» схем сприйняття соціального світу, з іншого. Відтак, отримуємо підстави до актуалізації напрацювань тих дослідників, які наголошують на протиріччях, сегментації та ідейних різноманіттях стану масової свідомості українського суспільства, яка виявляється одночасним проявом двох тенденцій – демократичної і авторитарної [9, с. 33].

Висновки. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що типологізація та аналіз соціально-економічних практик в середовищах українських трудових мігрантів створює підґрунтя до удосконалення теоретико-методологічної бази досліджень, зорієнтованих на вивчення особливостей функціонування соціальних мереж трудових мігрантів. Аналіз соціально-економічних практик сучасних українських трудових мігрантів доречно здійснювати в контексті оцінювання соціокультурних настанов українського трудового мігранта, виявляючи основні типи соціокультурних орієнтацій у вимірах локусу контролю (настанови на самоорганізацію на противагу патерналізму). Їх урахування доцільно при формуванні пакету необхідних рекомендацій для діяльності організацій громадського сектора, органів місцевого самоврядування та державного управління у сфері міграції.

Список використаних джерел

1. Злобіна О. Г. Інтернальність – екстернальність як вимір соціальних орієнтацій особистості / О. Г. Злобіна // Українське суспільство: моніторинг-2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., Ін-т соціології НАН України. – С. 217-228.
2. Іванкова-Стецюк О. Спільнота як Дім. Матеріали дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції» / О. Іванкова-Стецюк. – Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2010. – 68 с.
3. Іванкова-Стецюк О. Українська трудова міграція в якісному вимірі: за матеріалами глибинних інтерв'ю та фокус-груп // На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження; [І. Марков, Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селешук та ін.]; [за ред. І. Маркова]. – Львів : Папуга, 2009. – С. 123-190.
4. Іванкова-Стецюк О. Б. Аналітичний огляд соціологічних досліджень трудової міграції / О. Б. Іванкова-Стецюк // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України. Інститут регіональних досліджень ; [наук. ред. У. Я. Садова]. – Львів, 2011. – С. 243-247.
5. Іванкова-Стецюк О. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів: наукове видання / О. Іванкова-Стецюк, Г. Селешук, В. Сусак. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України. Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. – 130 с.
6. Іващенко О. Соціологія самозайнятості: до проблеми визначення предмета / О. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №4. – С. 189-196.
7. Куценко О. Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів в суспільстві / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №4. – С. 122-133.

8. Марков І. (ред.). На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження // [Марков І., Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О., Селешчук Г. та ін.]; [за ред. І. Маркова]. – Львів : Папуга, 2009. – 252 с.
9. Пилипенко В. Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства : монографія / В. Пилипенко. – Львів : ЗУКЦ, 2012. – 326 с.
10. Судаков В. І. Продуктивна самозайнятість населення як чинник ефективності соціальної політики / В. І. Судаков // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Том XI. Серія «Соціологія». Вип. 178. – Донецьк: ДонДУУ, 2010. – С. 51-61.
11. Сусак В. І. Типологія патерналізму / В. І. Сусак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів : ЛНУ ім. Ів. Франка, 2007. – С. 64-72.
12. A. Montanari (ed.). Brain-Net Circular Migration. Vol. 1. Migrants Flows Feeding into Business Internationalization; [ed.by A. Montanari]. – Rome: Rubbettino, 2010. – 356 p.
13. Fratoe F. A. A Sociological Analysis of Minority Business / F. A. Fratoe // International Migration Review. – 1986. – №15(2). – P. 5-29.
14. Iglicka K. The Foraging Labour Market in Poland / K. Iglicka // Migration and labour market in Poland and Ukrainian. – Warsaw, 2003. – P. 40-51.

Іванкова-Стецюк О.Б., Селешчук Г.П. Самоорганізація українських трудових мігрантів в вимірюваннях соціокультурних орієнтацій: соціально-економічний аспект.

Посвящена розгляду популярних соціально-економічних практик сучасних українських трудових мігрантів. Аналіз практик здійснюється в вимірюваннях соціокультурних орієнтацій мігрантів. Оцінюються установки мігрантів на патерналізм vs самоорганізація. Підкреслюється амбивалентність установок українських трудових мігрантів в вимірюванні локуса контролю. Ключові слова: трудові мігранти, соціально-економічні практики, соціокультурні орієнтації.

Ivankova-Stetsyuk O.B., Seleshchuk H.P. Self-organization of Ukrainian Migrant Workers in the Dimensions of Social and Cultural Orientations: the Socio-economic Aspect.

The article is devoted to the popular social-economic practices of modern Ukrainian labor migrants. Analysis of practices in measuring socio-cultural orientations of migrants is realized. Migrants' attitudes paternalism vs self-organization evaluated. Ukrainian labor migrants' ambivalent attitudes are emphasized in terms of locus of control. Key words: labor migrants, social-economic practices, socio-cultural orientations.